

APŽVALGOS. PUBLIKACIJOS. RECENZIJOS

L. ZAVADOVSKIO PAŽIŪROS Į KALBĄ

Mūsų kalbininkai, paskutiniaisiais metais domėjėsi naujosiomis kalbotyros mokyklomis, geriausiai yra susipažinę su prahiškių, deskriptyvistų ir glosematikų darbais. Po kitus kraštus, kur nesusidarė aiškesnės teorinės grupuotės, buvo nedaug tesidairoma. Tur būt, dėl to iki pastarųjų dienų liko nepastebėtos labai blaivios ir gerai argumentuotos lenkų kalbininko Leono Zavadovskio koncepcijos.

Zavadovskis yra didelės mąstymo kultūros kalbininkas, gerai susipažinęs su mokslų metodologija ir šiuolaikine logika. Šie jo bruožai, taip pat kai kurios dėstymo ypatybės – polemizavimas, nenurodant adresų, pavyzdžių šykštėjimas ir kt. – iš skaitytojo, įpratusio prie kitokio pobūdžio filologinių darbų, reikalauja didelio minties įtempimo. Dėl to visai suprantama, kad ne kiekvienas kalbininkas, pasinėręs į gana specifiskas savo srities problemas, randa laiko ir noro gilintis į bendriausius klausimus, kurie iš pirmo žvilgsnio atrodo gana tolimi ir kurių nauda iš pradžių nėra labai apčiuopiama. Visa tai ir skatino glaustai išdėstyti Zavadovskio pažiūras į kalbą, kad šis straipsnis galėtų pasitarnauti kaip įvadas tiems, kas jms į rankas paties autoriaus darbus.

Žymiausias teorinis Zavadovskio veikalas yra „Lingvistinė kalbos teorija“¹. Tai labai turininga knyga, kurios visų minčių apžvalginiame straipsnyje neįmanoma tiksliai perteikti, todėl rodos, kad nebus per daug prasilenkta su pagrindine tos knygos idėja, jeigu čia bus plačiau apsisota tik prie 3 dalykų – išdėstyta psichologistų pažiūrų į kalbą kritika, parodyta, kurias kalbės funkcijas Zavadovskis laiko esminėmis, ir apibūdintas kalbos sistemos supratimas jo darbe. Iš anksto reikia pasakyti, kad teorinės Zavadovskio pozicijos yra artimiausios prahiškiams: kalbės jis neatitraukia nuo visuomenės, ją laiko objektyviai egzistuojančiu faktu ir įsakmiai pabrėžia, kad būtina tirti ne tik jos išraišką, bet ir semantiką. Būdamas blaivus funkcinės lingvistikos šalininkas, jis kritiškai vertina ne tik praeities teorinę mintį, bet ir vienašališkas bei ribotas kai kurių struktūralistų pažiūras.

Psichologizmo kritika. Tradicinės kalbotyros atstovai buvo, o neretai ir dabar tebėra įsitikinę, kad svarbiausia kalbos paskirtis – išreikšti kalbančiojo mintis, jausmus, norus, t. y. objektyviuoti savo psichinį turinį ir sužadinti atitinkamus klausytojų psichinius reiškinius. Šią pažiūrą priūta vadinti psichologizmu. Psichologizmas nėra labai apibrėžta kalbos mokslo pakraipa: minėtoji jo tezė neretai įpinama į kitas teorijas, o psichologijos terminai dažnai vartojami taip neaiškiai, kad negalima nustatyti, apie ką kalbama – ar, pvz., apie vaizdinius, ar apie sąvokas. Sisteminant tas pažiūras, galima išskirti dvi psichologizmo atšakas. Vieni psichologistai labiau akcentuoja vaizdinių reikš-

¹ L. Zawadowski, *Lingwistyczna teoria języka*, Warszawa, 1966. Iš kitų jo darbų galima paminėti šiuos: *Zagadnienia teorii zdań względnych*, Wrocław, 1952; *On the syntactic function of the clauses of result*, Wrocław, 1953; *Constructions grammaticales et formes périphrastiques*, Wrocław – Kraków, 1959; *Le rapport sémantique objectif (référentiel)*. – *Fonction de la substance dans la langue*, Warszawa, 1968; *La signification des morphèmes polysèmes*, „Biuletyn Polskiego t-wa językoznawczego“, zes. 17, 1958, p. 67–95, *La polysémie prétendue*, ten pat, zes. 18, 1959, p. 11–49.

mingumą, o kiti pabrėžia sąvokų svarbą (ir istoriškai pirmoji pažiūra susiklostė anksčiau, o antroji – vėliau). Neturėdami gerų tradicinių savo terminų, pirmuosius pavadinusime perceptualistais, o antruosius conceptualistais³. Kiekvienoje iš tų pakraipų išsiskiria kraštutinių ir nuosaikesnių pažiūrų atstovai. Kraštutiniai psychologistai kalbą tapatina su atskirų individų psichinio turinio, ją laiko sudėtine psichikos dalimi, o nuosaikieji atriboja nuo psichikos, – jie tik reikalauja aprašyti ją psichinio turinio atžvilgiu, t. y. aiškinti kaip vaizdinių arba sąvokų reiškinio priemonę. Nors ši klasifikacija ne visai atitinka nelabai aiškias daugelio tradicinių kalbininkų pažiūras, ji vertinga tuo, kad išryškina silpnąsias tų pažiūrų puses ir leidžia aiškiai suformuluoti kontrargumentus.

Kraštutinių perceptualistų nuomone kalba yra žmonių psichikos dalis, vadinasi, ji egzistuoja tik atskirų individų galvoje. Kalba jiems yra ne kas kita, kaip su kalbėjimu susiję vaizdiniai: kuris nors asmuo kalbėdamas išreiškia vienokius ar kitokius savo vaizdinius ir tuo būdu sužadina maždaug tokius pat vaizdinius kituose asmenyse.

Norint įvertinti šią seniai atgyvenusią pažiūrą, reikia žinoti vaizdinių vaidmenį mūsų psichikoje. Dabar psychologai yra tvirtai nustatę, kad, klausydamiesi kurio nors asmens kalbos, mes viską, kas sakoma, suprantame, bet tik dalis mums kylančių vaizdinių atitinka kalbos turinį. Kai kurie vaizdiniai būna pašaliniai: pvz., girdint pasakojimą apie žiemą, mums staiga gali kilti slidininkų, medžiotojų su skalikais arba šarमतų medžių vaizdiniai, nors apie tai nė žodžio nebuvo pasakyta. Be to, pakartotinai klausantis tu paties dalyko, vienu atveju kyla vienoki, o kitu – kitoki vaizdiniai, nes jie priklauso nuo mūsų nusiteikimo ir daugelio kitų aplinkybių. Bet ypač svarbu tai, kad daugelio sakomų dalykų mes iš viso negalime įsivaizduoti, nes abstrakčios reikšmės žodžiai neturi atitinkamų vaizdinių. Maža to: mes nepajėgiame susidaryti ir daugelio konkrečių daiktų vaizdinių – pvz., savo vaizduotėje tuo pačiu momentu negalime atkurti visos Dubysos vaizdo arba aprėpti kiek ilgesnę savo gyvenimo atkarpą. Taigi ši teorija yra visiškai klaidinga, ir nėra jokios prasmės individų vaizdinius vadinti kalba.

Kaip minėta, nuosaikieji perceptualistai kalbos nesutapatina su individų vaizdiniais, – jie tik teigia, kad ją reikia aprašyti vaizdinių atžvilgiu. Kadangi tarp kalbėjimo (arba teksto suvokimo) ir atsirandančių vaizdinių nėra pastovaus ryšio, visiškai aišku, kad kalbos faktus beprasmiška visais atvejais aiškinti kaip atitinkamų vaizdinių išraišką.

Abi šios pažiūros yra absoliučiai individualistinės ir veda į absurdą: kadangi atskiri asmenys neretai skirtingai įsivaizduoja tuos pačius daiktus ir net tas pats asmuo neišlaiko nekintamų vaizdinių, negalima kalbėti ne tik apie bendrą kurio nors kolektyvo kalbą, bet ir apie tą pačią atskiro individo kalbą skirtingais jo gyvenimo momentais. Įžvalgesni kalbininkai (pvz., Sosiūras) yra bandę rasti išeitį iš šios teorinės akliavietės. Buvo mėginama aiškinti, kad atskirų vaizdinių detalės nusitrinčios, liekančios tik būdingosios, ir tokiu būdu susidaręs apibendrintas, schematizuotas vaizdinys – vieno ar kito žodžio reikšmė. Tas vaizdinys, esą, mūsų psichikoje siejamas su apibendrintu žodžio skambesio vaizdiniu.

Mėginimas įveikti teorinius sunkumus buvo pozityvus dalykas, bet pateiktas aiškinimas yra, deja, neteisingas. Atgaminami vaizdiniai visada susidaro iš anksčiau suvoktų elementų ir, net likę fragmentiški, būna konkretūs ir individualūs. Jeigu mums, pvz., kyla šuns vaizdinys, tai tą šunį įsivaizduojame su stacioniais arba nulėpusiomis ausimis, iššieptu arba sučiauptu snukiu, užriesta arba paburkta uodega, nes mes negalime įsivaizduoti tokio „apibendrinto“ šuns, kurio bent kontūrai neturėtų tam tikros, konkrečios padėties erdvėje. Aišku, kad taip pat nėra ir negali būti nei garsų, nei žodžių skambėjimo, nei jų reikšmių apibendrintų vaizdinių, – kas apibendrina daugybę *a* tipo

³ Zavadovskis vartoja lenkiškus terminus (*psychologizm wyobrazeniowy, psychologizm pojęciowy*).

garsų, susidaro ne apibendrintą to *a* vaizdinį, o jo sąvoką. Taigi ir „pataisytos“ pažiūros prieštarauja paties psichologijos mokslo teiginiams, todėl ir reikia jų atsisakyti.

Vaizdinio terminą pakeičę sąvoka, gausime konceptualistų doktrinas. Ankstesnė kritika jų teiginių nepaliečia: nėra abejonės, kad, klausantis kalbos, normaliems žmonėms kyla atitinkamos sąvokos, — jie supranta, kas yra sakoma.

Kraštutiniai konceptualistai kalbą laiko su kalbėjimu ir teksto suvokimu susijusias sąvokas. Kaip ir vaizdiniai, sąvokos, be abejo, yra atskirų individų psichikos faktas (todėl ir ši pažiūra yra individualistinė). Norint parodyti šitos teorijos nepagrįstumą, reikia paprašyti, kad jos šalininkai paaiškintų, kaip jie supranta tradicinius teiginius, kurių paprastai laikosi, — pvz., kad kalba išreiškia individo mintis, kad tos mintys ja yra perteikiamos kitam asmeniui ir pan. Jeigu kalba tėra ne kas kita, kaip minėtos sąvokos (ar mintys), tai nėra jokios abejonės, kad jos iš atskiro individo psichikos negali patekti į išorę ir persikraustyti į kito individo galvą. Vadinasi, kai kalbama apie minties perteikimą, tas perteikimas suprantamas metaforiškai (kai mes esame ką nors davę kitam, to daikto nebeturime, bet pasakytas teiginys lieka ir saktusiojo galvoje).

Gelbėdami savo teoriją, kraštutiniai konceptualistai galėtų teigti, kad psichinis atskiro individo turinys (sąvokos) leidžia jam kalbėti — kurti tekstą — ir tuo būdu netiesiogiai turi komunikatyvinę funkciją. Ir tai būtų netiesa: psichikos faktai net netiesiogiai neturi komunikatyvinės funkcijos, — jie tik suteikia galimybę kurti tai, kas iš tikrųjų turi šią funkciją. Priėmę apkarpytą jų teoriją, vis tiek priešime nesąmonės: pvz., galėsime iš analogijos teigti, kad kelnes netiesiogiai siuva siuvėjo psichika, kad vairuotojo psichinė veikla yra netiesioginė keleivių pervežimo priemonė ir t. t. Kaipėjimu vadiname žingsniavimą kojomis, o ne jų darbą reguliuojančią psichiką, taip ir kalba turime vadinti visuomenėje objektyviai egzistuojančią semantinę sistemą. Toks žodžio *kalba* vartojimas atitinka ir įprastinę jo reikšmę (plg., pvz., *lietuvių kalba*), ir kalbininkų praktiką (nors jie patys ir kitaip apibrėžtą kalbą), tad būtų didžiai neteisinga tam tikrus psichikos faktus vadinti kalba, o pačią semantinę sistemą palikti be tikrojo jos pavadinimo. Todėl ir šitą teoriją reikia atmesti. Suprantama, kad prieš ją nukreipti argumentai griauia ir kraštutinių perceptualistų pažiūras.

Lieka paskutinė psichologizmo atmaina — nuosaikiųjų konceptualistų pažiūra, kad kalbos faktus reikia aprašyti nevaizdinių psichikos faktų atžvilgiu. Tai metodologinis psichologizmas, kurio nepajudina prieš kraštutines pažiūras nukreipti argumentai, nes kalbos elementai iš tikrųjų mūsų psichikoje turi dėsningus nevaizdinius atitikmenis. Taigi yra dviejų rūšių reiškiniai — tekstai, kurie komunikuoja vienokius ar kitokius tikrovės fragmentus, ir psichiniai jų koreliatai. Kiti mokslai objektyviai egzistuojančių dalykų, pvz., mineralų, neaprašinėja kaip tam tikrų sąvokų atitikmenų, tad kyla klausimas, kodėl kalbininkai turi atsisakyti natūralios kitų mokslų pozicijos. Gal kalbos ryšys su psichikos faktais išskiria ją iš kitų tikrovės reiškinų? Anaipol. Visa, kas supa žmogų, ką žmogus patiria savo pojūčiais, jo psichikoje turi vienokius ar kitokius atitikmenis, ir kalba čia nėra jokia išimtis. Be tam tikros psichinės veiklos žmogus, žinoma, negalėtų kalbėti ir kalbos nesuprastų, bet to juk reikia ir bet kuriai kitai žmogiškosios veiklos formai. Kalbos mokslą padaryti priklausomą nuo psichologijos būtų neteisinga ir metodologiškai: kalbininkų tiriamas reiškinys — tekstai ir jų ryšiai su tikrove — yra prieinamas betarpiškam stebėjimui, o psichikos reiškiniai nėra betarpiški, tad kalbotyra negali remtis tuo, ko neįmanoma gerai patikrinti. Vadinasi, jeigu jau keliamas klausimas, kas kuo turi remtis, tai aišku, kad kalbos psichologija (iš tikrųjų ne kalbos, o tik su jos vartojimu susijusių reiškinų psichologija) turi remtis kalbos mokslu. Juk beprasmiška tirti, kaip, pvz., vaikas išmoksta gramatinę sandarą, neišsiaiškinus be psichologijos, kas yra ta sandara. Taigi lingvistika yra pamatinis mokslas vadinamajai kalbos psichologijai, bet pati kalbos psichologija lingvistikai nėra net pagalbinė /discipliną, nes kalbotyrai reikia tik kai kurių bendrosios psichologijos teiginių. Žinoma, kalbos psichologija yra įdomus ir naudingas mokslas [ir, kol nepamiršta to, kas pasakyta, kalbotyrai yra nežalinga.

Kaip matyti, nė viena psichologizmo atmaina nesugeba parodyti, kuo kalba iš tikrųjų skiriasi nuo kitų tikrovės reiškinių, tad tikrai moksliška kalbotyra turi ieškoti kitokio pagrindimo ir atsiriboti nuo psichologistų pretenzijų paaikškinti jos esmę.

Tekstas ir esminės jo funkcijos. Gerai žinome, kad vadinamaisiais kalbos padargais žmonės priverčia virpėti oro masę. Tos oro masės bangos – fiziniai reiškiniai – paprastai vadinamos garsų srautu. Kartais teigiama, kad vienoki ar kitoki garsų srauto segmentai kartojasi (pvz., *a* žodyje *atrama*, *lė* žodyje *lėlė*, *darb* sakinyje *darbas darbą gena* ir t. t.). Iš tikrųjų tie segmentai yra skirtingi fiziniai reiškiniai, individualūs ir konkretūs, kaip, pvz., atskiri telefono stulpai pakelėje. Kai kurie garsų srauto segmentai turi bendrų požymių (yra iš dalies tapatūs, identiški), todėl sakome, kad jie priklauso tai pačiai klasei, yra jos elementai (pvz., konkretūs garsai $a_1, a_2, a_3, \dots, a_n$ yra klasės *A* elementai, $d_1, d_2, d_3, \dots, d_n$ – klasės *D* elementai ir t. t.). Atskirus požymius, pvz., skardumą, gali turėti ir kitų klasių elementai (plg. *b*, *d* ir *g*), bet bendrųjų požymių visuma yra būdinga tik vienos kurios klasės elementams (todėl būdingi yra ne bendrieji požymiai, o jų visuma).

Stebėdami įvairias kalbos vartojimo situacijas, konstatuojame, kad kai kurie garsų srauto segmentai (toliau juos vadinsime teksto elementais) yra specifiniu būdu susiję su kitais tikrovės reiškiniais. Pvz., (1) visada, kai girdime sakant *lyja*, krinta lietaus lašai; (2) lyja ir tada, kai taip nesakoma; be to, (3) kai nelyja, tai ir *lyja* nevartojama³. Nesunku įsitikinti, kad analogiškai yra vartojami ir kiti teksto elementai (pvz., *vaikas*, *šuo*, *basas*, *aklas*, *miega* ir daugybė kitų). Šie trys atvejai yra santyčiai tarp dviejų klasių elementų. Teksto elementų klasę pažymėję raide *T*, kitų tikrovės reiškinių klasę raide *R*, elemento buvimą pliusu, o jo nebuvimą minusu, sudėtinę situaciją galime pavaizduoti tokia schema:

	<i>T</i>	<i>R</i>
1.	+	+
2.	–	+
3.	–	–

Iš schemos matyti, kad tarp *T* ir *R* elementų yra vienapusės priklausomybės ryšys: kai yra *t*, klasės *T* elementas, tai visada yra ir *r*, klasės *R* elementas, bet ne atvirkščiai (galima sakyti ir kitaip: *t* niekada nebūna be *r*). Kad neatsirastų kokių nors neaiškumų, reikia pasakyti, kad ši priklausomybė yra suprantama tik kaip dviejų elementų buvimas, jų pasirodymas drauge (kookurencija); šie elementa nebūtinai turi būti tuo pat laiko momentu arba toje pat vietoje (aišku, kad vienpusė priklausomybė čia nesuprantama ir kaip priežasties – pasekmės ar dar koks kitas specialus ryšys). Vienapusės priklausomybės ryšys yra vadinamas implikacija⁴, todėl galima sakyti, kad *t* implikuoja *r*. Implikacijos buvimas leidžia mums daryti prielaidą, t. y. pripažinti ir be stebėjimo, kad esant *t*, yra ir *r* (bet *r* gali būti ir be *t*). Kadangi toks santykis būdingas visiems klasės *T* elementams, sakome, kad jis yra būtinas, kategoriškas (kategorišku vadinamas požymis, t. y. savybė arba santykis, kurį turi visi tos klasės elementai). Svarbu įsidėmėti dar vieną dalyką: kai yra kurios nors teksto klasės elementas, būna ne bet kurios, o tik tam tikros klasės *R* elementas (pvz., *beržas* visada žymi mums gerai žinomą medį, ir nėra tokios situacijos, kad jis vienais atvejais žymėtų šį medį, o kitais – ežerą, saulę arba dar ką kita)⁵. Toks ryšio pobūdis mums nurodo apibrėžtą (tik tą, o ne kitą) tikrovės reiškinių klasę.

Jeigu nebūtų antrojo situacijos atvejo (žr. aukščiau), priklausomybė būtų abipusė, o iš to sektų, kad, pvz., kai tik lyja, tai ir sakoma *lyja*. Nagrinėjamas ryšys, be abejo, nėra toks. Jeigu prisidėtų dar vienas atvejis, kai teksto elementai būtų visai normaliai vartojami ir be atitinkamų tikro-

³ Apibonės, kurios gali kilti dėl šių atvejų teisingumo ir aprašymo išsamumo, paliečiamos toliau.

⁴ Logikoje implikacija turi specialią reikšmę.

⁵ Polisemijos klausimas aiškinamas toliau.

vės reiškinių (4. + -), būtų galima pripažinti, kad jų ryšys su tikrovės reiškiniais yra atsitiktinis. Galėtume sudaryti ir kitokius šių atvejų derinius, bet nė vienas iš jų neatitinka normalios kalbos vartojimo situacijos.

Teksto elementų ryšys su tikrovės reiškiniais yra ne tik kategoriškas, bet ir konvencionalus (sąlyginis). Konvencionaliu vadiname ryšį, kuris priklauso ne nuo visuotinių veiksmų (kaip gamtoje), o tik nuo visuomenės įpročio. Ryšio konvencionalumą rodo trys dalykai: tai, kad pasaulyje vartojama daug kalbų, kad visos kalbos ilgainiui kinta ir kad toje pat kalboje yra polisemijos ir sinonimijos reiškiniai. Sosiūras šį ryšį pavadino arbitrariniu (*arbitraire*), t. y. laisvu, nemotyvuotu, pagrįstu tik susitarimu, ir nesėkmingai parinktas terminas sukėlė begalinius ir visai nereikalingus ginčus, ar viskas kalboje atitinka tokį apibūdinimą. *T* ir *R* ryšį apibrėžus kaip priklausomą tik nuo kolektyvo įpročio, panašūs ginčai netenka prasmės: kas konvencionalu, gali būti ir susitarimo dalykas, bet tai nebūtinai.

Konvencionalus kalbos pobūdis ją žymiai skiria nuo nekonvencionalių reiškinų. Ryšių konvencionalumas ne tik kad leidžia apie tą patį dalyką kalbėti skirtingomis kalbomis, bet ir teikia galimybę kurti tekstus, kurie neatitinka *T*:*R* ryšį ir nusistovėjusios jų elementų jungimo tvarkos (*T*:*R* ryšių). Tai atsitinka, kai meluojama, apsirinkama, kai tekstas iškraipomas juokaujant ir pan. Tie nukrypimai nuo normos nė kiek jos nepajudina, ir būtų klaida manyti, kad tokie atvejai griaua objektyvų *T*:*R* ryšių pobūdį (jau pats tvirtinimas, kad kuris nors teiginys yra neteisingas, rodo, kad yra žinomas kitoks – teisingas – teksto ryšys su tikrove).

Išaiškinus *T* ir *R* ryšio specifiką, galima tiksliai apibrėžti tekstą ir nustatyti jo esmines funkcijas. Tekstai yra bet kurie tikrovės objektai, kurių ryšys su kitais reiškiniais yra konvencionalus ir kategoriškas. Taigi pagal apibrėžimą tekstai yra ne tik raštai, bet ir pasakymai; be to, prie jų priklauso sirenos signalai, esmo ženklai ir panašūs dalykai. Kita vertus, ne visi kalbos padargais sudaryto garsų srauto segmentai yra tekstai: pvz., čiaudulys, krenkštimas, švilpimas arba niūniavimas neatitinka duotojo apibrėžimo.

Kaip atskirą teksto elementą atitinka vienas ar kitas tikrovės reiškinys, taip konkretų tekstą – elementų eilutę – atitinka tų reiškinų grupė – vienkoks ar kitoks tikrovės fragmentas. Šis atitikimo faktas išreiškiamas žodžiais, kad tekstas yra konvencionali tam tikro tikrovės fragmento transpozicija (atvaizdas)⁶. Konvencionalią transpoziciją pavadinus reprezentacija, galima sakyti, kad tekstas reprezentuoja tam tikrą tikrovės fragmentą, kad jis turi reprezentacinę funkciją šio fragmento atžvilgiu.

Tekstai nėra pilni, išsamūs tikrovės atvaizdai. Pvz., iš sakinio *šuo gauda muses* sužinome tik mums gerai žinomą santykį tarp žvėrimų gyvių. Nei koks tas šuo, nei kaip jis gauda muses, lieka neaišku. Taip yra dėl to, kad teksto elementai reprezentuoja tik bendruosius designatų požymius (pvz., žodis *šuo* – tik tai, kas bendra visai šunų klasei). Šie požymiai ir yra teksto elemento reikšmė. Patys teksto elementai (juos galime vadinti ir ženklais) taip pat turi ir bendrus, ir atsitiktinius požymius. Tiksliai sakant, reprezentacinė funkcija sieja ne visą teksto elementą (ženkla) su visu designatu, o tik bendrųjų ženklo požymių kompleksą (žymiklį) su bendraisiais designato požymiais (žyminiu).

Apibrėždami reprezentacinę funkciją, apsieiname nepaminėję kalbos vartotojų, nes konstatuojame tik teksto ryšį su tikrove. Bet visuomenėje tekstai turi savo paskirtį – jie teikia žinias apie vienus ar kitus tikrovės fragmentus. Informacijos teikimas tekstu vadinamas komunikacija⁷. Komunikacija

⁶ Yra daug kitų būdų tikrovei transponuoti (plg. žemėlapius, brėžinius, maketus), bet jeigu transpozicija yra nekonvencionali, tie būdai pagal apibrėžimą nėra tekstai.

⁷ Komunikavimą reikia skirti nuo informavimo: komunikavimu vadiname tik konvencionalų, o informavimą – bet kurį žinių teikimo būdą, tad komunikavimas yra atskiras informavimo atvejis. Informaciją žmogus nuolat gauna visais pojūčių kanalais, ir ji gali lydėti komunikatą (pvz., kai sakant dar parodoma pirštu).

cijai būtinais reikia dviejų dalykų – kad būtų tekstas ir kad adresatas suvoktų jo ryšius su tikrove. Iš to seka, kad komunikatyvinė teksto funkcija nėra nepriklausoma: ji remiasi reprezentacine ir be pastarosios būtų tiesiog neįmanoma. Abi šios funkcijos ir yra esminės teksto funkcijos.

Sakydami, kad tekstai ką nors komunikuoja, kartu turime galvoje, kad jie sukelia tam tikrus psichinius reiškinius, bet tai dar nėra psichologizmo pasireiškimas, nes tekstui (ir kalbai) aprašyti pakanka tik reprezentacinės funkcijos, o ji būna ir tada, kai teksto niekas nesuvokia (pvz., ir neskaitomas laiškas yra konvencionali tikrovės fragmento transpozicija). Kadangi atsitiktiniai designatų požymiai lieka neįjungti į teksto elementų reikšmes (pvz., *šuo* nenurodo gyvio amžiaus arba plaukų spalvos), tai adresatas iš teksto nieku būdu ir negali jų sužinoti⁸. Bet normalus adresatas būtinais sužino jam komunikuojamus bendruosius požymius. Iš to matyti, kad mums visai nereikia tirti, ką įsivaizduoja arba mąsto girdėdamas tekstą adresatas. Kad ir ką jis įsivaizduotų, jam komunikuojama vien tai, ką tekstas reprezentuoja nepriklausomai nuo jo psichikos. Daugelis kalbininkų nėra įsisąmoninę šito labai svarbaus fakto ir todėl teksto reikšmės neretai neįstengia atriboti nuo to, ką jie patys išveda arba net prikuria (pvz., iš sakinio *šuo gauda muses* galima išprotauti, kad tas šuo nemiega ir kad tuo laiku nešalta, bet tai – ne sakinio reikšmės dalykai). Neturėdami aiškios pažīuros į esmines kalbos funkcijas, semantikos tyrinėtojai daro ir daug kitokių klaidų. Zavadovskis tas klaidas klasifikuoja ir aptaria, bet čia pakaks paminėti tik porą būdingesnių atvejų.

Tokie skirtumai, kokius pastebime lygindami, pvz., liet. *burna* ir *marmūzė*, neretai vadinami reikšmės atspalviais, niuansais ir pan., bet abu šitie žodžiai komunikuoja tuos pačius to pat designato požymius, tad savo reikšmėmis nesiskiria. Iš tikrųjų jie skiriasi tuo, kad kalbinis kolektyvas juos nevienodai vertina (antrasis žodis laikomas niekinamu). Tokius faktus galima vadinti kalbos elementų vertėmis (emocinėmis ir kt.). Konvencionalias ir kolektyvo priimtas vertes geriausia nurodyti tame pačiame kalbos apraše, bet iš to dar neseka, kad reikšmės – komunikatyvinės vertės – ir teoriškai galima neskirti nuo kitų verčių.

Nemažai nesupratimų kyla ir dėl polisemijos. Kartais teigiama, kad ji egzistuojanti *in abstracto*, esanti tik žodynuose ir pan., o konkrečiame tekste kalbos elementai visada esą vienareikšmiai. Tai netiesa, nes kalbos elementų vienareikšmiškumas arba daugiareikšmiškumas nepriklauso nuo to, kad kuris nors pokalbio dalyvis „turi mintyje“ tą, o ne kitą reikšmę (tai būtų psichologizmo apraška). Polisemija yra kalbos elementų santykio su tikrove faktas, ir jeigu kuris elementas siejamas su dviejų skirtingų klasių designatais (pvz., *kinas* 'kinetis' ir 'kinematografas'), tai ir tekste (pvz., *kinas lupa mandariną*) jis komunikuoja tas reikšmes. Bet žymimasis tikrovės reiškinys priklauso tik kuriai nors vienetui klasei, ir konsituacija bei kontekstas neretai rodo, kuri iš komunikujamų reikšmių yra įjungtina į sakinio reikšmę.

Pripažinus objektyvų reprezentacinės funkcijos pobūdį, galima aiškiai atsakyti į klausimą, kas vadinama ženklu. Kaip žinia, šiuo klausimu yra dvi nuomonės: vieni ženklu laiko reikšmę turintį materialų objektą, o kitiems jis yra dvipusis reiškinys – to objekto ir jo reikšmės kombinacija (arba formos ir turinio vienybė). Visai suprantama, kad Sosiūras, kurio autoritetas daug prisidėjo prie antrosios nuomonės populiarumo, buvo bilateralistas: jam, kraštutiniam psichologistui, ženklas yra akustinio ir reikšmės vaizdinio lydinys. Atsisakius psichologizmo, dvipusio ženklo teorija netenka prasmės: turėti reikšmę yra viena, o būti dvipusiu objektu – visai kas kita. Reikšmė yra ne kalbos elemento savybė, t. y. požymis, stebimas pačiame objekte, o mums komunikujami kitų objektų požymiai – reiškiniai, esantys už kalbos elemento ribų, tad reikšmės turėjimas yra santykis. Kaip

⁸ Šie požymiai konkrečiame tekste gali būti pasakyti kitais žodžiais, bet pastarieji taip pat nenurodo atsitiktinių savo designatų požymių, tad bet kuriuo atveju tekstas visko nekomunikuoja.

⁹ Ir kiti šio sakinio žodžiai yra daugiareikšmiai (Zavadovskis homonimiją laiko atskiru polisemijos atveju).

nuosavybės santykis buldogą įsitačiusio asmens nepaverčia dvipuse esybe, taip ir ženklas nėra dviejų objektų kombinacija. Toks termino vartojimas kelia tik painiavą, nes kasdieniame gyvenime ženklais vadiname reikšmę turinčius materialius objektus. Todėl Erfurto simpoziume (1959) Zavadovskis atmetė įvairius mėginimus pateisinti dvipusio ženklo teoriją. Polemizuodamas su Jakobsonu, kuris pareiškė, kad mokslo terminai esą susitarimo dalykas, tad ir ženklas galėtų likti dviejų objektų poros pavadinimu, jis pasakė šiuos įsidėmėtinus žodžius: „Aš visiškai sutinku su Jakobsonu, kad nelabai svarbu, kaip ką vadinsime, jeigu tik skirsime, kas skirtina, ir teigsime tik tai, kas iš tiesų yra. Todėl būtų galima susitarti *signifiant* + *signifié* vadinti ženklu, bet kartu reikėtų laikytis šių sąlygų: likti nuosekliams ir pasirinkti, kas naudingiau. Sykį sutarę fortepijoną vadinti drambliu, o dramblį fortepijonu (tuo aš neteigiū, kad iš tikrųjų galima savivališkai pakeisti pavadinimus), visada ir sakykim, kad zoologijos sode matėm fortepijoną ir kad dainai buvo akompanuojama drambliu. Jei *signifiant* + *signifié* iš tikrųjų būtų ženklas, mes negalėtume sakyti, kad ženklai ką nors komunikuoja, nes reikėtų sakyti, kad viena ženklo pusė komunikuoja kitą. Be to, mes negalėtume sakyti, kad šalikelė stovi eismo ženklas, – reikėtų sakyti, kad ten stovi viena eismo ženklo pusė. Ir vardažodis tada negalėtų turėti dviejų ir daugiau reikšmių [...]. Juk bilateralistas negali kalbėti apie polisemiją. Tačiau ir pačių bilateralistų kalbos praktika toli gražu nėra tiek nuosekli. O nuoseklumo dėlei prireiktų iš esmės pakeisti visą lingvistų kalbos praktiką ir dar daugiau kasdienę jos vartoseną. Tad kyla klausimas, ar ne beprasmiška imtis tokio dalyko“¹⁰.

Girdėdami ką kalbant, suvokiame ne tik kalbos turinį. Pvz., iš garsų patiriame kai kuriuos kalbančiojo fizinės sandaros ir psichikos faktus (nustatome jo lytį, temperamentą ir pan.). Šių dalykų perteikimas dažnokai vadinamas ekspresyvine teksto funkcija. Be to, kai kurios garsų srauto ypatybės gali sukelti vienokią ar kitokią klausytojo reakciją (pvz., jam gali patikti frazių muzikalumas). Tai impresyvinė, arba apeliatyvinė, funkcija. Kaip traktuoti jas kalbininkui? Ekspresyvinė funkcija nėra tik kalbos bruožas: ją turi visa žmonių veikla ir tos veiklos produktai. Ryšys tarp asmens ir ekspresyvinį jo produkto žymių yra nekonvencionalus ir, tiksliai imant, nepriklauso tekstui kaip konvencionaliam reiškiniui. Panašiai yra ir su impresyvine funkcija. Abi jos yra nesemantinės; jos informuoja, bet nekomunikuoja, ir todėl kalbotyra jų netyrinėja. Šių reiškinių jokiū būdu negalima painioti su komunikatyvine funkcija. Kai kas nors gyvai pasakoja savo pergyvenimus arba stimuluoja kitą asmenį, komunikatyvinė funkcija neišvirsta ekspresyvine arba impresyvine, nes visa tai perteikiama konvencionaliu būdu. Pirmuoju atveju teksto autorius komunikuoja ką nors apie save¹¹, o antruoju atveju mus skatina ne tiek kalbos tonas, kiek jos turinys – tie tikrovės faktai, kuriuos sužinome. Tų faktų tarpe gali būti komunikuojamas ir kalbančiojo noras (plg. liepiamąją nuosaką), bet reakciją gali sukelti ir kitokio pobūdžio komunikatai (plg., pvz., sakinių *zavo tavo brolią*). Blumfildas ir kiti bihevioristinės pakraipos kalbininkai, teksto turinio poveikį palaikę esmine kalbos funkcija, padarė didelę klaidą, nes kalbos turinio ir žmonių elgesio nesieja būtinas ryšys. Esminės teksto funkcijos yra tik reprezentavimas ir komunikavimas.

Kalbos sistema. Tekstuose aptinkame dvejopus kalbos elementus: vieni iš jų turi tiesioginį ryšį su tikrove (ją reprezentuoja), o kiti tokio ryšio neturi. Pagal tai skiriame semantinius ir diakritinius elementus. Šie elementai yra bent kelių pakopų, arba lygių. Minimalūs diakritiniai elementai yra skiriamieji požymiai. Antrąją elementų pakopą sudaro fonemos. Po jų seka semantinių elementų pakopos. Visose kalbose yra minimalūs semantiniai elementai – morfemos – ir bent vienas konstrukcijų tipas – sakiniai. Tarp šių polių dažniausiai yra dar tarpiniai lygiai (pvz., kamienai, žodžiai, žodžių junginiai), kurių vieno kito atskirose kalbose gali ir nebūti.

¹⁰ Zeichen und System der Sprache, II, Berlin, 1962, p. 67.

¹¹ Teksto autorių reikia skirti nuo kalbančiojo, nes tekstą gali perteikti ir kitas asmuo (plg. deklamavimą).

Visi kalbos elementai – ir semantiniai, ir diakritiniai – priklauso jos leksiškai, arba inventoriui. Leksikos sričiai priklauso ir būtini bei konvencionalūs tų elementų ryšiai su tikrovės reiškiniiais ($T : R$ ryšiai), kuriuos galima vadinti ir semantiniiais dėsniais (pvz., *nam-* ryšys su namų klase, *-dav* su veiksmo dažnumu, *-u* su teksto autoriumi ir t. t.). Tradicinė kalbotyra dalį tų ryšių skiria gramatikai, tad ką laiko gramatikos objektu Zavadovskis?

Gramatikai priklauso dalis ryšių tarp teksto elementų ($T : T$ ryšių). Kiekviename tekste paprastai yra daug nekonvencionalių ir nekategoriskų (atsitiktinių) ryšių (pvz., tekste *gieda gaidys, ant stogo tupi katinas, šuo gauda muses* atskirų sakinių tvarka yra nekonvencionali, o tarp *ant* ir *katinas* nėra kategoriško ryšio). Nekonvencionalūs ir atsitiktiniai ryšiai gramatikai nepriklauso, – jos sritis yra tik konvencionalūs ir kategoriški ryšiai tarp teksto elementų. Tie ryšiai yra dveji: formalūs ir semantiniai. Formaliais vadiname pačiuose tekstuose stebimus dėsningumus (pvz., kad žodyje *tu* garsų tvarka yra $t + u$, kad žodžiuose *namas, namo* pirmiausia eina *nam*, nustatome tik iš tekstų). Daugelį formalių teksto ryšių reguliariai lydi semantiniai dėsningumai (pvz., linksnio – skaičiaus reikšmė lietuvių kalboje visada komunikuojama po daiktinės reikšmės, plg. *nam-us*). Žinoma, vienus formalūs dėsningumus gali lydėti kiti ne tik semantiniai, bet ir formalūs dėsningumai (pvz., trumpųjų balsių ir balsingųjų priebalsių junginių lietuvių kalboje visais atvejais duoda ilgus skiemenis). Apibendrinant galima sakyti, kad gramatikai priklauso formalūs ryšiai tarp teksto elementų ir su jais susiję formalūs arba semantiniai ryšiai. Visus juos galima vadinti gramatiniais dėsniais.

Žemiausioje pakopoje – skiriamųjų požymių lygje – nėra jokių gramatinių dėsnų, nes šio lygio elementai yra tik aukštesnėje pakopoje pasireiškiančių santykių nariai (terminalai). Formalūs gramatiniai ryšiai prasideda fonemose, o morfemų junginiuose prie jų prisideda ir semantiniai ryšiai. Gramatiniai dėsniai, saistantys distinktyvinius požymius fonemose ir fonemas morfemose, gali būti vadinami diakritiniais dėsniais, o aukštesniuose lygiuose pasireiškiantys semantiniai dėsniai – semoferiniai. Taigi gramatinių dėsnų sistemą sudaro dvi dalinės sistemos – diakritinė ir semoferinė.

Gramatiniai dėsniai apsprendžia vienokias ar kitokias kalbos elementų gruputes, vadinamas gramatinėmis konstrukcijomis. Kalbos vartojimo atžvilgiu tos konstrukcijos yra dvejopos: vienas iš jų galima numatyti (išvesti deduktyviai), o kitos yra nenumatomos (patiriamos tik induktyviai). Pvz., net nė karto negirdėję veiksmažodžio *šiuptelėti* būtojo dažninio laiko 3 a. formos, numatome, kad ji skamba *šiuptelėdavo*, bet jeigu kas niekada neaptiko nė vienos šio laiko formos, tai ir negali žinoti, kad lietuvių kalboje yra tokia formų klasė – būtasis dažninis laikas. Konstrukcijos, kurios pačios yra nedeterminuotos, bet determinuoja kitas konstrukcijas, sudaro pirminę semantinę sistemą, o determinuotos konstrukcijos priklauso antrinei semantinei sistemai. Pirminė semantinė sistema tikslia to žodžio reikšme ir yra kalba, o antrinė dar gali būti vadinama potencine kalbos sistema. Skirti šias dvi sistemas yra labai svarbu, nes antraip negalima tiksliai atsakyti į klausimą, kas priklauso kalbai. Supratę šį skirtumą, galime pagrįsti, kad, pvz., sakiny *mokinys skaito knygą* priklauso potencinei kalbos sistemai, o jo tipas – $S_n P_o(V, O_n)$ – kalbai.

Ne vienam gali kilti klausimas, kam priklauso minėtasis sakiny kaip konkretaus teksto faktas. Konkretaus teksto sakiny, kaip ir kiekvienas kitas tikrovės reiškiny, yra daugelio klasių elementas, – žiūrint, kokius jo požymius imsimė. Pvz., jis priklauso klasei sakinių, kuriuos ištare asmuo N , klasei teksto fragmentų, turinčių fonemą m , morfemą *mok-*, žodį *mokinys* ir t.t., o kitais požymiais šis sakiny yra ir minėtosios sakinių klasės elementas. Jeigu ta klasė priklauso kalbai, tai konkretus sakiny priklauso vienai iš klasių, kurių visumą (zbiūr) vadiname kalba, bet pačiai kalbai – nedeterminuotų klasių visumai – jis nepriklauso nė vienu požymiu. Todėl reikia skirti kalbą, jos potencinę sistemą ir tekstą. Sosiūras neblogai apibūdino kalbą (*langue*), bet jo įvesta *parole* sąvoka yra neapibrėžta ir nevienalytė: potencinė kalbos sistema joje suplakama tai su tekstu, tai su kalba.

Kadangi kalbos reiškiniai yra konvencionalūs, šalia reguliarių gramatinių konstrukcijų labai dažnai būna ir nereguliarių (vadinamųjų išimčių). Kaip žinome, kalbai priklauso tai, kas yra nedeterminuota, todėl jeigu išimtis iš tiktųjų egzistuoja ir jų negalima išvesti iš kurio nors gramatinio dėsnio, jos taip pat priklauso kalbai (plg. *marti* ir *pati* šalia reguliarių *valia* tipo formų). Kita vertus, semantiniai dėsniai gali būti ne tik paralelūs formaliems, bet ir neparalelūs. Daugelis formaliai reguliarių konstrukcijų yra nereguliarios savo semantika (pvz., leksikalizuoti dariniai, periferastinės, arba anafitinės, konstrukcijos, įvairios idiomos ir pan.). Reguliari ir numatoma gramatinių konstrukcijų reikšmė priklauso potencinei gramatinei sistemai, o semantiškai nereguliarios konstrukcijos priklauso kalbai. Toks skirstymas gerai atitinka mūsų intuiciją, kad kalbai priklauso visa tai (ir vien tai), ką reikia išmokti, norint kalbėti kaip visi.

Tokia yra Zavadoskio kalbos teorija. Šiame straipsnyje paliesti tik esmingesni jos bruožai. Minėtame veikale skaitytojas ras nemažai kitų įdomių ir gana originalių minčių. Bet ir to, kas jau minėta, rodos, visai pakanka, kad Zavadoskį būtų galima pavadinti vienu iš pačių žymiausių šių dienų kalbos teoretikų. Didžiausias jo nuopelnas yra nuodugni esminių kalbos funkcijų analizė. Kol kas ji neturi sau lygių. Ne viena jo mintis turėtų būti įdomi ne tik kalbininkams: pvz., psichologistinių teorijų kritika yra geras užkardas tiems, kas mėgsta samprotauti apie kalbos ir mąstymo santykį, nepasistengę net išsiaiškinti, kuria prasme vartoja šiuos terminus.

Kad Zavadoskis griežtai nusistatęs prieš psichologistų koncepcijas ir dažnai vartoja tokius terminus, kaip *savybė*, *santykis*, *klasė*, dar nerodo, kad jis puola į kitą kraštutinumą ir primeta kalbos mokslui svetimas logikos sąvokas. Be loginio karkaso negali išsiversti jokia teorija. Ir tradicinė kalbotyra neapsiėjo be minėtų sąvokų, tik paprastai jos likdavo aiškiai nesuformuluotos, ir iš to atsirado daug įvairiausių painiavos.

Generatyvinių ir transformacinių metodų šalininkams Zavadoskio kalbos modelis veikiausiai atrodo pasenęs, nes jie teikia pirmenybę ne analitiniais ir statiškiems, o sintetiniams ir dinamiškiems modeliams. Nesileidžiant į platesnį abiejų teorijų palyginimą, galima pastebėti, kad nedeterminuotų ir determinuotų konstrukcijų skyrimas gana gerai atskleidžia generatyvinės gramatikos galimybes: kad ji galėtų ką nors generuoti, jai turi būti duoti nedeterminuoti kalbos faktai, o iš to seka, kad kalboje, kaip nedeterminuotų klasių visumoje, generatyvinė gramatika nieko negali nei atskleisti, nei paaiškinti. Jeigu, be to, dar prisiminsime, kad polisemija tekstuose egzistuoja objektyviai, tai tokie transformacinių terminai, kaip *giluminė struktūra*, daugeliu atvejų pasirodys ne kas kita, kaip metaforiškas tos polisemijos pavadinimas.

Atidus Zavadoskio veikalo skaitytojas gali pasigesti vieno kito dalyko (pvz., kalbant apie reikšmę, visai nepaliečiama tikrinių vardų turinio problema) arba nesutikti su kai kuriais jo teiginiais, bet tai yra neesminiai dalykai, kurie nė kiek nemenkina didelės jo tyrinėjimų vertės. Tačiau tas skaitytojas negali nepastebėti, kad visos jo analizės perša vieną labai svarbią mintį – tolimesnė kalbotyros pažanga yra sunkiai įmanoma be metodologinių šio mokslo problemų gvildinimo, be aiškios pažiūros ne tik į tiriamąjį objektą, bet ir į pačią teoriją. Šiuo atžvilgiu Zavadoskio pozicija yra visiškai šiuolaikinė.

V. Žulys